

TURKIYA VA ARAB DAVLATLARI O'RTASIDAGI NEFT, ENERGETIKA, MOLIYA HAMDA KREDIT SOHASIDAGI ALOQALARI

Haydarova Mohiraxon Ulug'bek qizi

Annotatsiya: *Maqolada Turkiya va Arab davlatlari o'rtasidagi 1945-1990 yillar oralig'ida neft, energetika, moliya va kredit sohasidagi aloqalarini rivojlanishi hamda mamlakatlar hayotiga o'tkazgan ta'siri haqida ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *energetika, neft, moliya, kredit, ikkinchi jahon urushi, geosiyosat, Yaqin Sharq, Bag'dod pakti, tranzit, aloqalar, iqtisodiyot, global, zaxira, hamkorlik.*

Аннотация: *В статье рассматривается развитие отношений между Турцией и арабскими странами в области нефти, энергетики, финансов и кредита в период с 1945 по 1990 год, а также их влияние на жизнь стран.*

Ключевые слова: *энергия, нефть, финансы, кредит, Вторая мировая война, геополитика, Ближний Восток, Багдадский пакт, транзит, связи, экономика, глобальный, резерв, сотрудничество.*

Abstract: *The article reveals the development of relations between Turkey and Arab countries in the fields of oil, energy, finance and credit between 1945 and 1990, and the impact they had on the lives of the countries.*

Keywords: *energy, oil, finance, credit, World War II, geopolitics, Middle East, Baghdad Pact, transit, connections, economy, global, reserve, cooperation.*

Turkiya va Arab davlatlari orasidagi global energetika landshaftidagi muhim o'zgarishlar, neft qazib oluvchi arab davlatlarining yuksalishi, Yaqin Sharqning energiya resurslarining rivojlanishi va mintaqaviy va xalqaro ta'sirlar bilan shakllangan Turkiyaning rivojlanayotgan tashqi siyosatini qamrab oladi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Turkiya o'zining geosiyosiy ahamiyatini Yevropa va Yaqin Sharq o'rtasidagi ko'prik sifatida qo'llab, iqtisodiyotini barqarorlashtirish va modernizatsiya qilishga intiladigan vaziyatga tushib qoldi. Bu vaqtda Turkiya sanoatlashtirish va o'sib borayotgan aholi ehtiyojlarini qondirish uchun asosan tashqi energiya manbalariga, xususan neftga qaram edi. Biroq, uning neft zaxiralari unchalik katta emas edi va u Saudiya Arabistoni, Iroq va Quvayt kabi davlatlar bilan dastlabki iqtisodiy va energiya aloqalarini o'rnatib, energiya importini Yaqin Sharqdagi neftga boy Arab mamlakatlariga qaratdi.

Turkiya va Arab davlatlari o'rtasidagi energiya sohasidagi hamkorlikning birinchi muhim bosqichi 1940-yillarning oxiri va 1950-yillarning boshlarida Iraq Petroleum Company (IPC) va Arabian-Amerika Oil Company (ARAMCO) kabi yirik neft kompaniyalarining yuksalishi bilan boshlandi. Jahon energiya bozorida hukmronlik qildi. Turkiya Yaqin Sharqdagi neft

boyliklarining ahamiyatini bilar edi va neft eksport qiluvchi Arab davlatlari bilan qulay munosabatlarni saqlab qolishga intilardi.

Jahon neft sanoati sezilarli o'zgarishlarni 1960—1970-yillarda boshdan kechirdi. Neft eksport qiluvchi Arab davlatlari, xususan, 1968-yilda tuzilgan neft eksport qiluvchi Arab davlatlari tashkilotiga (OAPEK) a'zo davlatlar o'z neft resurslari ustidan ko'proq nazorat o'rnata boshladilar. Arab davlatlari, jumladan Saudiya Arabistoni, Quvayt va Iroq neft eksportidan ko'proq daromad olish maqsadida o'z energiya siyosatini birlashtirishga intildi. Bu davr Arab dunyosining xalqaro neft bozorida yanada qat'iy rol o'ynashini ko'rdi va 1970-yillardagi neft embargolari, ayniqsa 1973-yilgi neft inqirozi Arab neft ishlab chiqaruvchi davlatlar global energiya ustidan egalik qilishi mumkin bo'lgan kuchning namoyishi bo'lib xizmat qildi. Bu davrda Turkiyaning energiya zaifligi yanada yaqqol namoyon bo'ldi. Embargo va undan keyin neft narxining oshishi inflyatsiya, tashqi qarz va siyosiy beqarorlik bilan kurashayotgan Turkiya iqtisodiyotiga qo'shimcha bosim o'tkazdi.

Turkiya tranzit davlat sifatidagi roolidan tashqari, bu davrda o'zining ichki energiya manbalarini rivojlantirishga ham qaradi. Turkiya hukumati o'z chegaralaridagi neft zaxiralarini qidirishga sarmoya kiritdi, ammo natijalar cheklangan edi. 1954-yilda tashkil etilgan Turkiya neft korporatsiyasi (TPAO) janubi-sharqiy Anadolu va boshqa mintaqalardagi potentsial mahalliy neft zaxiralarini ishga tushirishda cheklangan yutuqlarga erishdi. Bu, o'z navbatida, Turkiyaning neftning tashqi manbalariga, xususan Arab dunyosiga qaramligini oshirdi.

1980-yillarda Arab dunyosi va kengroq Yaqin Sharq bilan munosabatlari energiya va siyosiy nuqtai nazardan tobora ko'proq belgilandi. 1979-yilgi siyosiy voqealardan keyin Eron Islom Respublikasining ortishi mintaqaviy kuchlar muvozanatini turli yo'nalishga, Eron Yaqin Sharq energetika sohasidagi muhim o'yinchi sifatida namoyon bo'ldi. Biroq, Turkiya ham Arab dunyosi, ham Eron bilan munosabatlarini muvozanatlashga harakat qilib, nozik vaziyatga tushib qoldi. 1980-yillar Eron-Iroq urushi (1980-1988) davriga ham to'g'ri keldi, bu esa mintaqaning energiya dinamikasiga katta ta'sir ko'rsatdi. Turkiya mojaro davomida betaraflik siyosatini davom ettirdi, ammo urush har ikki davlatdan neft eksportini to'xtatdi, bu esa global neft bozorlarida o'zgaruvchanlikning kuchayishiga olib keldi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Turkiyaning energiya siyosati, birinchi navbatda, sanoat o'sishini qo'llab-quvvatlash uchun energiya ta'minotini ta'minlashga qaratilgan edi. Biroq, u ichki resurslar va energiya infratuzilmasi nuqtai nazaridan cheklangan edi. Turkiya turli manbalardan, shu jumladan Arab mamlakatlaridan neft importiga tayangan va shu bilan birga har qanday mintaqaga qaramlikni yumshatish uchun energiya importini diversifikatsiya qilishga intilgan. 1950 va 1960-yillar Turkiyaning neft qazib oluvchi Arab davlatlari bilan aloqalarining dastlabki bosqichini ko'rdi. Turkiyaning sanoatlashtirishning dastlabki bosqichlarida ortib borayotgan energiya ehtiyojlari uni Saudiya Arabistoni, Iroq va Quvayt kabi Yaqin Sharqdagi yirik etkazib beruvchilardan neft import qilishga olib keldi. Turkiyaning strategik joylashuvi neftning Fors ko'rfazidan Yevropa bozorlariga tranzit yo'li sifatida uni energiya savdosida muhim mintaqaviy o'yinchiga aylantirdi. Biroq, u asosan Iroq

va Arabiston yarim orolidan import qilinadigan neftga tayanib, muhim mahalliy neft ishlab chiqarish quvvatiga ega emas edi.

Geosiyosiy va energetik landshaftda 1970-yillar burilish nuqtasi bo'ldi. 1973-yilgi global neft inqirozi va undan keyingi neft narxining zarbasi Yaqin Sharqdagi energetika munosabatlari katta ta'sir ko'rsatdi. Arab neft ishlab chiqaruvchilari, xususan, Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti (OPEK) a'zolari neft embargolarini va ishlab chiqarishni qisqartirishni amalga oshirar ekan, Turkiya ham boshqa ko'plab davlatlar kabi neft narxining oshishi va tanqisligining bevosita oqibatlariga duch keldi. Bu davr Turkiyaning xorij neftiga qaramligi sababli zaifligini ochib berdi va neftga boy Arab davlatlari bilan aloqalarni mustahkamlash zarurligini ta'kidladi.

Energiya inqiroziga javoban Turkiya barqaror va qulay energiya ta'minotini ta'minlash uchun asosiy arab davlatlari bilan ikki tomonlama munosabatlarni mustahkamlashga harakat qildi. Xususan, Turkiyaning Iroq bilan aloqalari 1970-yillarda alohida ahamiyat kasb etdi. Turkiya neft korporatsiyasi (TPAO) Iroq bilan neft importi va qo'shma energetika korxonalarini rivojlantirish bo'yicha muzokaralarga kirishdi. 1973-yilda Turkiya Iroqning Kirkuk neft konlarini Turkiyaning O'rta er dengizi bo'yidagi Jayhon portiga bog'lovchi quvur orqali neft yetkazib berish bo'yicha Iroq bilan uzoq muddatli shartnoma imzoladi. 1977-yilda qurib bitkazilgan bu quvur liniyasi Turkiyaning energiya xavfsizligi va Iroqning Suvaysh kanali va Hormuz bo'g'ozini chetlab o'tib, Yevropa bozorlariga neft eksport qilish qobiliyati uchun juda muhim edi.

Turkiya boshqa Arab davlatlari, jumladan Saudiya Arabistoni bilan ham neft savdosi bilan shug'ullangan va bu davrda jahon energiya bozorida katta rol o'ynay boshlagan. 1970-yillarning oxiri va 1980-yillarning boshi Yaqin Sharqdagi beqarorlik bilan ajralib turdi, 1979-yildagi Eron inqilobi, Eron-Iroq urushi va 1979-yilda Sovet Ittifoqining Afg'onistonga bostirib kirishi mintaqaning geosiyosiy dinamikasini o'zgartirdi. Bu o'zgarishlar Turkiyaning Arab davlatlari bilan energiya aloqalariga ta'sir qildi. Eron-Iroq urushi, xususan, har ikki davlatdan neft oqimini to'xtatib, Turkiyaning energiya xavfsizligiga ta'sir qildi. Natijada, Turkiya ko'rfaz Arab davlatlari, jumladan Quvayt va Saudiya Arabistoni bilan aloqalarini yanada diversifikatsiyalangan energiya ta'minotini ta'minlashga harakat qildi.

Turkiya energiyani diversifikatsiya qilish va neftdan foydalanishga ustuvor ahamiyat berishda davom etdi. Turkiya iqtisodiyoti import qilinadigan neftga qattiq bog'liq bo'lib qoldi va mamlakat arab dunyosidan ishonchli va arzon ta'minotni ta'minlash muammolariga duch kelishda davom etdi. 1980-yillarda Turkiya va Fors ko'rfazi davlatlari, ayniqsa Saudiya Arabistoni va Quvayt bilan hamkorlik kuchaygan. Turkiya energetika infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha qo'shma korxonalar tuzdi va energiya savdosini, xususan, tabiiy gaz va neft-kimyoh mahsulotlari savdosini kengaytirishga urinishlar bo'ldi. Biroq, bu vaqtga kelib Turkiyaning neft importi ko'proq Arab bo'lmagan mamlakatlardan, jumladan, Eron va OPEKga a'zo bo'lmagan boshqa davlatlardan olinadi.

Turkiyaning Arab davlatlari bilan neft aloqalari 1980-yillarning oxiriga kelib ko'p qirrali bo'ldi. Turkiyaning Arab davlatlarining energiya siyosatidagi ishtiroki endi neft importi bilan

cheklanib qolmadi, balki quvur liniyasi va tranzit kelishuvlari kabi strategik energiya infratuzilmasi loyihalarini qamrab oldi. Bundan tashqari, Turkiyaning Kaspiy dengizi nefti va tabiiy gazining Yevropaga tranzit markazi sifatida ortib borayotgan roli unga mintaqaning energiya dinamikasiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Turkiya va Arab davlatlari o'rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalar nisbatan oddiy edi. Urushdan keyin o'zining iqtisodiy tiklanishi bilan kurashayotgan Turkiya, asosan, AQSh kabi G'arb davlatlari va Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (XVJ) kabi tashkilotlardan ko'p miqdorda tashqi yordam va kreditlarga tayandi. Yaqin Sharqdagi qo'shnilari bilan mustahkam iqtisodiy aloqalarni izlashga kirishdi. 1950-yillarda Turkiyaning tashqi siyosati asosan NATOga a'zo bo'lishi va Sovuq urush davrida G'arb blokiga qo'shilishi bilan bog'liq edi. Turkiyaning G'arb bilan aloqalari bo'lishiga qaramay, bu davrda Arab dunyosi bilan moliyaviy-iqtisodiy hamkorlik borasidagi munosabatlari sezilarli darajada rivojlana boshladi. Ko'pgina Arab mamlakatlari hali ham mustamlakachilik hukmronligidan qutulib, o'zlarining iqtisodiy siyosatlarini o'rnatishga intilishdi, Saudiya Arabistoni va Iroq kabi neftga boy davlatlar Yaqin Sharqda asosiy o'yinchilar sifatida paydo bo'ldi.

Arab neft embargosi Turkiya uchun hal qiluvchi davr bo'ldi, chunki ko'plab Arab davlatlari neft boyliklaridan iqtisodiy va siyosiy maqsadlarda foydalanishning strategik ahamiyatini anglab etishdi. Turkiya uchun bu davrda Arab sarmoyasi, kreditlari va kreditlarini jalb qilishga qiziqish ortib bordi, shu bilan birga o'zining G'arb aloqalari va mintaqadagi munosabatlari o'rtasida muvozanat saqlanib qoldi. Kamtarona sanoat bazasiga ega Turkiya infratuzilma, energetika va qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun Arab davlatlaridan sarmoya so'ragan. Biroq, moliyaviy munosabatlar ba'zan keskinlashdi, chunki Turkiyaning iqtisodiy qiyinchiliklari va siyosiy beqarorligi, ayniqsa 1970-yillarning oxiri va 1980-yillarning boshlarida - mamlakatning Arab davlatlaridan uzoq muddatli moliyaviy majburiyatlarni olishini qiyinlashtirdi. Bu davrda Saudiya Arabistoni, Quvayt va Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) kabi davlatlar sarmoya kiritmoqchi bo'lgan katta kapital zaxiralari bilan jahon moliya tizimining muhim o'yinchilariga aylandilar. To'lov balansi inqirozi davom etayotgan Turkiya bu yangi topilgan Arab boyliklaridan kreditlar, moliyaviy yordam va sarmoya orqali foydalanishga harakat qildi.

Arab banki, Islom taraqqiyot banki (ITB) va Arab valyuta jamg'armasi (AMF) kabi arab davlatlarining moliyaviy asoslari Turkiyaga kredit va moliyaviy yordam ko'rsatishda ham muhim, asosiy jarayonni tashkil etdi. Bu institutlar Turkiyadagi rivojlanish loyihalarini moliyalashda, ayniqsa energetika, transport va qishloq xo'jaligi kabi sohalarda muhim ahamiyatga ega edi. Bu davrda Arab banklari va davlatlaridan olingan kreditlar Turkiyaning moliyaviy tangligini yumshatishga yordam berdi, biroq Turkiya va turli Arab davlatlari o'rtasidagi siyosiy kelishmovchiliklar ba'zida moliyaviy hamkorlikni murakkablashtirdi. 1970 va 1980-yillar davomida Turkiyaning Arab davlatlari bilan munosabatlari mintaqaviy kuch dinamikasining o'zgarishi tufayli murakkablashdi. Siyosiy islomning yuksalishi va turli Arab mamlakatlari tomonidan qabul qilingan turli iqtisodiy modellar ularning iqtisodiy siyosatiga

ta'sir ko'rsatdi. Turkiyaning yondashuvi bilan to'qnash kelgan muqobil iqtisodiy modellarga qiziqish ortdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Akhmedov D. A. 1945-1990-yillarda Arab davlatlaridagi iqtisodiy o'zgarishlar. – T.: Yangi nashr, 2019
2. Alimov K. T. Turkiya va Arab davlatlari o'rtasidagi savdo-sotiq aloqalari. – T.: Sharq, 2020.
3. Nurmuhamedov A. Turkiya iqtisodiyoti va uning rivojlanish mexanizmlari. – T.: Iqtisodiyot, 2009
4. Norboeva D. K. Arab davlatlari iqtisodiyotining rivojlanish tendensiyalari. – T.: Ilm-fan, 2012
5. Yunusova D. Z. Turkiya va Arab mamlakatlari o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyaning yangi yo'nalishlari. – T.: Iqtisodiyot va statistika, 2019.
6. Saidova R. N. Yaqin Sharq va Turkiya o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish strategiyalari. – T.: Ilm-fan, 2021.